

Veres Ildikó

Egy szimbolikus metafizika – Brandenstein Nietzsche-képe^{*}

„Nietzsche sok mindennek nevezi magát: pszichológusnak, szabadszellemelemnek, Dionysos-hívőnek, Antikrisztusnak, Zarathustrának – hiszen ez lényegében ő – :de talán mégis legtovább és legszívesebben filozófusnak”¹

Kérdések sokasága merül fel Brandenstein munkásságának átgondolása közben, ha filozófiatörténeti munkáihoz nyúlunk. Így merül fel, hogy mint a korabeli hazai újskolasztika egyik képviselője, miért a protestáns Kierkegaard-ról és Nietzsche-ről, valamint Platonról ír monográfiákat, nem pedig a skolasztika vagy más filozófiai irányzatokhoz tartozó gondolkodókról? Vajon miért nem alkotják mégsem bölcséleti rendszerének alapköveit csupán a skolasztikus tradíciók, s hazai mestere Pauler elmélete, aki ténylegesen az ágostoni neoplatonizmusból és a skolasztikus arisztotelianizmusból építkezik, hanem például Arisztotelész, Hegel, Husserl, Bolzano is?

A korabeli hazai Nietzsche-recepció egyik legkiválóbb munkája a Brandenstein által írt Nietzsche-kötet. Az újabb Brandenstein-kutatások nemcsak igazolják a fenti állítást, hanem azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy Brandenstein nem a náciizmus eszmeadójaként tekint Nietzsche-re, s írja meg hatalmas monográfiáját – ami egészen addig a legteljesebb magyar nyelvterületen –, hanem nagy szimpátiával közelít a monumentális életműhöz, és intelligens filozófusi mentalitással tartja magát saját világnézeti álláspontjához, megértve a nietzschei álláspontokat.

Mielőtt néhány lényeges vonatkozását átgondolnánk Nietzsche-képének, szükségesnek véljük a róla kialakult torz és többnyire rosszindulatú értékeléseket tények és érvek segítségével visszautasítani.

^{*} E tanulmány elkészítését az OTKA TO46757 számú pályázata támogatta.

¹ Brandenstein Béla: Nietzsche. Szent István Társulat. Budapest, 1942. 485.o.

Egyrészt Sándor Pálét, aki mint a Harmadik Birodalom bűvöletében álló és azt kiszolgáló filozófust jellemzi, akinek Arisztotelésztől Hitlerig vezetett az útja. Egyetértve Hanák Tiborral: ilyen csak az írhatott, aki nem olvasta Brandenstein idevonatkozó fejtegetéseit, és nem ismerte emberi, filozófusi attitűdjét. Éppen mélyen vallásos felfogása kizárta, hogy híve legyen bármilyen világi teremtmény, akár az anyag, akár a faj istenítésének.

Brandenstein Humanizmusról szóló vitaösszefoglalója az Athenaeumban², de Az ember a mindenségben³ című bölcséleti antropológiájának egyes passzusai is azt jelzik, hogy igen távol tartotta elméletileg is magát az antihumanista, emberellenes eszmétől.

Életbeli tények is hasonlót igazolnak. Hanák két esetet említ: egyrészt a Nádor György körül kialakult helyzetet, aki a háború ideje alatt, bár megírta disszertációját Kierkegaard-ról, a zsidótörvények értelmében nem akarták engedélyezni, hogy doktorálhasson. Személyesen járt el Brandenstein a minisztériumban, hogy tanítványa, aki később, az ötvenes években Lukács György elnöksége alatt az Akadémia Filozófiai Bizottságának főtitkára lett, mégiscsak megvédhesse disszertációját. Az a vád is érte – többek között a Magyarország című hetilap 1968-as hasábjain –, hogy a nyilasokkal ment Nyugatra. Ezzel szemben tény, hogy a német bombázások hatására 1944 márciusa után nem Nyugatra ment a nyilasokkal, hanem közel egy évet töltött a Dunántúlon, és lovasszekéren hagyta el öt gyermekével az országot. Nem várták kinn tárt karokkal, sokáig komolyan nélkülözött, egzisztenciális problémái nehezen oldódtak meg. Mindezekről a hagyaték részletes feldolgozása után tudunk bővebb információkkal szolgálni. Igazából második alkotói korszaka 1948-ban Saarbrückenben kezdődik, ahol haláláig megbecsült professzora az egyetemnek.⁴

Ezek után térjünk rá azokra a kardinális kérdésekre, amelyeket már a Nietzsche kötet Előszavában jelez Brandenstein.

„...Nietzsche mindig csak kevesekhez szólhat igazában, legalábbis közvetlenül... sohasem lehet korszerű e szó mindennapi és valamely korban csakugyan mindennapiságot is jelentő értelmében: ugyanezért viszont mindig korszerű, azaz némileg kopottá lett szóval örökbecsű. Értékét azonban a nagyközönségnek feltétlenül közvetíteni és értelmezni kell: minden értelmezés önmagában tárja fel a bírálatot. Igaz, hogy nemcsak az értelmezettét,

² Athenaeum. 1938. november 8.

³ Brandenstein Béla: Az ember a mindenségben I-III. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1936–37.

⁴ Itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy Brandenstein Béla Mária nevű lánya részletesen szólt menekülésükről a 2001-ben Miskolcon szervezett emlékkonferencián, amelynek írásos anyaga 2002-ben jelent meg. Brandenstein Béla-emlékkönyv. Miskolc. Szerk. Veres Ildikó.

hanem az értelmezőét is”.⁵ Mindezek értelmében, mivel a korban sok Nietzsche-szöveg kiadatlan volt magyarul, megpróbálta ezeket is közzétenni a nagyközönség számára idézetekkel vagy rövid összefoglalókkal egy-egy műből/ről. Másik módszertani elve, ami korrektségét és a tudomány prioritását jelenti: „A becsületes értelmezéshez és a lelkiismeretes bírálathoz elkerülhetetlenül szükséges magának az írónak nemcsak alapos ismerete, hanem gondos ismertetése is.... egyesítenem kellett ...ami Nietzsche gondolataiból minden időkre a leglényegesebb és legjelentősebb, valamint éppen korunk számára a legérdekesebb és legtanulságosabb; végül ki akartam emelni olyasmit is, ami engem egyénileg legjobban megragadott...”⁶

Így aztán úgy tűnik, hogy egy teljességre, tárgyilagosságra törekvő munkát tartunk a kezünkben. Mivel a korban kialakuló nemzeti szocializmus az ő eszméihez is visszanyúl, mivel a korabeli szellemi elitre is komoly hatással van, Brandenstein olyan teljességigénnyel kezeli a Nietzsche-életművet, hogy kiderüljön, miért ily nagy az elfogadottsága.

Igen jól ismeri természetesen nemcsak Nietzsche műveit (elsősorban a Kröner-féle 11 kötetes kiadást, valamint a levelezést és az akkor folyamatban lévő minden Nietzsche-dokumentumot magában foglaló teljes kiadás addig megjelent részeit), hanem a másodlagos irodalom olyan kiemelkedő monográfiáit, mint Elisabeth Förster-Nietzsche, Ernst Horneffer, Charles Andler, Ernst Bertram, Carl Jaspers, Ludwig Klages; és még tovább lehetne folytatni a sort.

Ha egy filozófiatörténész nem Nietzsche felől közelíti meg Nietzschét, hanem egy hazai gondolkodó értelmezésében kívánja a lényeges kulcskérdéseket átgondolni, nehéz helyzetben van, ha a hermeneutika eszköztárát választja: ugyanis nem az eredeti Nietzsche szövegeket értelmezi, elemzi, hanem az értelmezést, jelen esetben Brandenstein értelmezését.

Egy lényeges szempontot már itt kiemelnék: igen kevés prekocipiált tétel fogalmazódik meg egy katolikus gondolkodótól egy protestáns gondolkodó munkásságát illetően, sőt az elfogadás egyértelműen kirajzolódik, s finom vonalvezetéssel és Brandensteinől szokatlan, viszonylag könnyed stílusban íródik az 503 oldalas munka (Brandenstein Béla: Nietzsche. Budapest, Szent István Társulat. 1942. 2002).

A monográfia, amely teljességigénnyel született, nemcsak a szakmát, hanem a szélesebb értelmiségi köröket is megcélozza olvasóként. Így vannak olyan részei, amelyek szükségképpen leegyszerűsítik Nietzsche gondolatait. Magának a szerzőnek a terve saját értékelésében sikerrel zárult, hiszen mint írja: „... nyugodtan állíthatom, hogy Nietzsche minden általánosan jelentős gondolatát közöltem; szándékosan nem hallgattam el legélesebb

⁵ Brandenstein Béla: Nietzsche. Szent István Társulat. Budapest, 1942. 4. o.

⁶ Uo. 4. o.

tételeit és kijelentéseit sem, mert minden elhallgatást vagy kendőzést a gyengeség jelének tekintek”.⁷

A két szerkezeti egységre osztott mű nagyobb része természetszerűen magával a nietzschei életművel foglalkozik: az első rész Az élet és a mű (7–446. oldalig), a második, a tényleges brandensteini kép, ami Nietzscheről és az eszméinek összefoglaló értelmezéséről szól.

Melyek azok a kérdéskörök, amelyek nagyobb hangsúlyt kapnak?

Milyen volt Nietzsche mint ember, mint költő, mint lélekbélátó, mint filozófus? Ezek megválaszolására törekedett Brandenstein miközben apró részletességgel munkálja ki az egyes korszakokat. E vonatkozásokat megvizsgálja Nietzsche három korszakában.

Melyek azok az *életelemek*, amelyek Nietzscht az életellenes kereszténység, az „erkölcsi askézis” ellen irányítják?

Az egyik nyilvánvalóan Nietzsche protestáns neveltetéséből fakad, ami nem a praxist, a rigorózus vallási gyakorlatot jelenti elsősorban Brandenstein szerint, hanem a fogalmiság szintjén megragadható vonulatot, amely később Pascal nyomán az evangéliumi tanítás ellen szól, az ellen, ami életellenes e tanításokban. Mindez nincs meg, mondja Brandenstein, az általános katolikus erkölcsi gyakorlatban, az erősen világiasodó protestáns irányokban, de elvi alakban a puritán-rigorista felfogásokban, így Kantban is megvan. Emellett meghatározónak tartja Brandenstein a családi házból hozott igen erős zenei és irodalmi érzékét, érdeklődését. A klasszikus műveltség vegyül az ifjúkor romantikájával, illetve a korszellemmel; Schopenhauer és Wagner zsenijével: „...klasszika-filológiája nagyon könnyen összeházasodott romantikájával: hiszen legfőbb görög szimbóluma Dionysos, minden bősége és adóereje mellett tulajdonképpen a folyton kereső, vágyódó, törtető élet istene is, akinek összefüggése a csillapíthatatlanul vágyódó és törekvő vak schopenhaueri világakarattal félreismerhetetlen; így tudott aztán a görög tragédia a wagneri zenedrámával is összeházasodni”.⁸

Majd miután szellemvilága válságát éli, új korszellemet keresett, s mint Brandenstein írja, egy nemzedéknyit ugrik, de pozitivista naturalizmusában nem marad sokáig. Ez csupán „maró fürdő”-ként hatott rá, amely lerántotta a „lelki mázát”. S itt válik igazából kora emberévé, a Vidám tudománytól s a Zarathustrától. S mint Brandenstein is írja, ekkor alakul ki dekadenciaelmélete, s előző két korszaka sajátos szintézist alkot.

Fontos szempontnak tartja megvizsgálni Nietzsche biológiai és genetikai-öröklésvilágát, azontúl, hogy a Jaspers által képviselt *kivétellélméletet* elfogadja, felfogásában a fentebb említettek, a kivétellélméletben is fontosak.

⁷ Uo. 446. o.

⁸ Uo. 450. o.

S melyek ezek? A túlnyomóan német származása mellett feltételez Brandenstein bizonyos szláv hatásokat, már csak a névből kiindulva is. De szerinte egyénisége is mutat nem német vonásokat, annyiban, amennyiben pl. az erős szenvedélyt és a mélyről feltörő indulatot nem német sajátságúnak tartja, különösen az egészséges ifjú Nietzschenél. Másik ilyen elem: az atyai ágról fakadható idegrendszeri öröklött gyengeség. A harmadik, hogy „Nietzsche maga azt emlegeti legtöbbször, hogy papi őseitől az igazság és az erkölcs iránt odaadó és kifinomult szellemet örökölt, hogy papi voltuk küzdő, hősies és vértanútermészete beletestesült az utódba. A probléma magva itt az élethivatásban szerzett szellemiség örökölhetősége”.⁹

S mindemellett dominánsak a baráti-szellemi hatások: Wagner, Cosima, Rhode, J. Burckhard, Overbeck, Gast Péter, Rée Pál, Lou Salomé – a teljesség igénye nélküli névsor.

De mit is jelent Nietzsche *lélekbetelátó lénye*, mely kifejezést oly előszeretettel használja Brandenstein, hogy szinte egész munkásságára jellemzőnek tartja a világhoz való viszonyulásnak ilyen módját. Tudjuk, hogy a modern lelket úgy „bejárta, mint senki más”, s ez saját megélt filozófiájának volt az alapeffektusa. Brandenstein alapállása e vonatkozásban az, hogy Nietzsche betegségtörténete oly vonatkozásokban háttére életművének, hogy egy sajátos másképpelátást és ressentiment-érzést alakít ki benne. Nietzsche „lélek-vájkálása” alapjaként a következő kiindulópontot választja: „...a fogyatékoság vagy zavar érzése igen természetesen vezet az azzal való foglalkozásra, egyéni pótlási vagy megszüntetési, orvoslási törekvésre és azután éppen az értékes egyéneknél általános vizsgálatára és orvoslására”.¹⁰

Brandenstein „érzelemlátónak” és „gondolatélőnek” tartja Nietzscht, s kiemeli a *magányosság és a distancia kérdéseit. A megélt gondolkodás, érzelmek burjánzásának tudója, az ösztönök*, mint a lelki élet alaperői, az ön- és fajfenntartás a kulcsproblémái, s mindennek a *hatalmi akarat* a közös gyökere. Ezek, mint Nietzsche koordinátái, vonatkozási pontjai alapvetőek a brandensteini konklúzióban.

Van néhány a nietzschei életműben, amely Brandensteinnek is állandóan visszatérő kérdése. Ilyen a *magány*. Így visszautal a Zarathustrára, s számára a magányosság az emberi lét alapvető és természetes velejárója, „az emberi lélek szubsztanciális, önálló valóságának és más emberek számára közvetlenül hozzá nem férhető voltának következménye. Ezért az ember igazában csak a magányban, vagyis önmagában találhatja meg önmagát: és így a magány természetes emberi sajátságára szüksége is van embervoltának kellő kibontakoztatásához”.¹¹ A magány, a befeléfordulás, az introvertáltság az

⁹ Uo. 456. o.

¹⁰ Uo. 464. o.

¹¹ Uo. 467. o.

emberi nagyság jellemzője, minél gazdagabb lelkületű az egyén – mondja Brandenstein – annál jobban vágyik a magányra.

Más munkájában is (pl. *Etika*. Budapest. Szent István Társulat, 1938.) foglalkozik a magány több vonatkozásával, így az erkölcsiség szociális és individuális kérdésköreit elemezve jut el a magány erkölcsalakító szerepének jelentőségéhez. Az individuális léthez kapcsolódó magány az ember szellemi szükségleteként értelmeződik nála, e pillanatokban talál az egyén igazából önmagára. A magány elmélyüléssel és lelki összeszedettséggel jár, de veszélyeket is hordoz magában, s ezek az ún. önmagába tévedés (tragikusan magabiztos helyzetkezelés) vagy önmagába zavarodás (lelkileg fél-szeg magatartás). A „jó magány” lelki összeszedettséget eredményez, s a jó magányos „...magában a magányban haladja túl a magányt, és eljut a legmélyebb és legbensőségesebb, legszorosabb szellemi életközösséghez, a lélek istenmegéléséhez”.¹² Természetesen ezek az Abszolútummal való egyesülés nem nietzschei formáit jelölik ki.

Nietzschnél a magány egy sajátos distanciát jelent, elkülönülést a többi embertől, tudja, hogy más, mint ők, szenved a megnemértettségtől, attól, hogy szenvedésének okát sem érti a környezete. Ez vezet el egy lelki elzárkózástól betegségének kiteljesedéséig. Hiszen az istenélményt, a misztikumot, „...a magányosságát egyedül betölteni, beteljesíteni tudó istenviszonyt elszakító Nietzsche természetesen sokat szenvedett is magányának elszigetelő, bénító hatása alatt...”¹³

Nietzschének kiemelten fontos *vágydinamizmus*a, amely elsőrendűen befolyásolja gondolkodását, még akkor is, amikor – mint Brandenstein írja – a második korszakot a vágykikapcsolás jellemzi. Érzelmei, indulatai, képzeletereje kiemelkedő, a látásbeli képzetek mellett a hangképzetek is erőteljesek, amelyhez természetesen hozzájárult muzikalitása. Nemcsak az írásbeli, a „halott betűirodalom” művésztehetségének tartja Nietzschét, hanem a beszélt nyelvnek is.

Sajátos jelzővel illeti, amikor „*gondolatélőnek*” tartja, mely igazából arra utal, hogy nem szigorú logikai zártsággal, hanem az intuícióval, egész lelki életével megéli leírt gondolatait, illetve a megéltet írja le. Egyúttal *érzelem-látó* is, vagyis „...saját és más érzelmeit azaz vágyait, érzületeit, indulatait, nemcsak egyszerűen átéli, »érzi«, hanem szinte plasztikusan látja”.¹⁴

S mit gondol Brandenstein Nietzsche *stílusáról*, amely kétségtelenül páratlan írásművészi készséggel, költői nyelvtehetséggel jellemezhető első megközelítésben? Korszakokként vizsgálva a következők a szembetűnők.

¹² Brandenstein Béla: *Etika*. Szent István Társulat. Budapest, 1938. 278. o.

¹³ Brandenstein Béla: *Nietzsche*. Szent István Társulat. Budapest, 1942. 469. o.

¹⁴ Uo. 470. o.

Általában csodálattal viseltetik íróművészete iránt. Első korszakában (A tragédia születése, Korszerűtlen elmélkedések) az esszé műfajához közel állva kidolgozott összefüggéseket, nagyívű gondolatvezetéseket találunk. Polemizálása közben líraiság, érzelemkitörés alig-alig jelentkezik. Igen könnyen ír, s mint Brandenstein jelzi, vesszők, pontosvesszők sokasága, jelzők kavalkádja teszik igazán élvezhetővé. Klasszikus műveltsége és az egyre erősödő franciaorientáltsága magától értetődővé teszik az idegen szavak könnyed használatát.

A következő korszakában stílust is vált, és az aforisztikus jelleg erősödik, a Zarathustrában, az átfogó nyelvi leírás mellett már nemegyszer énekelni vágyik: „Ekkor alkotja meg, szinte ellenállhatatlan lendülettel feltörő ihletett érzéseinek és eszméinek legtermészetesebb és az ihlet hatalmába is legodaadóbban belesimuló nyelvi kifejezésként, saját ditirambikus formáját, a Zarathustra-beszédek és énekek szabad ritmikus zenével átjárt nyelvét”¹⁵.

A lélekbe-látó Nietzschét-ét úgy írja le, mint aki első korszakában még nem használja a következő korszak „könyörtelen lélektani boncolóasztalát”, nyelvi vonatkozásokban sem, amelyre később az egész emberi életet felteszi, és szinte vájkál abban minden hidegségében is izgatott kéjjel. Mindezek következtében a lélekelemzésében és jellemlátásában a pszichoanalízis egyes elemeit véli felfedezni Brandenstein is. Az ösztönökről, nemiségről írott gondolatai, meglátásai, a betegség–egészség, mint az egész lelki élet alapdinamizmusa fontos elemeként értelmezték, s a freudizmus előfutárává teszik. Brandenstein a már említett ressentiment-probléma elemzéseit tartja a legértékesebbeknek e vonatkozásban.

A nietzschei léleklátás elvezet a *maszkok* jól ismert problematikájához, a lelki előterek és hátterek értelmezéséhez, amely Brandesteinnél szintén még egy tanulságos észrevétellel párosul: Nietzsche e vonatkozásban is sokkal inkább a feledést preferálja, mint az emlékezést. Azonban itt is hiányolja a szellemfogalmat és funkcióinak, működésének megjelenését Brandenstein.

S végül ténylegesen a legfontosabb Brandenstein Nietzsche-képében: hogyan látja Nietzschét mint a *filozófust*? Egy világosan és határozott éles-séggel kirajzolódó választóvonal van Nietzsche és Brandenstein felfogása között a filozófiáról és a filozófusról, amely a következőkben nyilvánvalóvá válik. Brandenstein szerint a filozófusnak alaposan és részleteiben ismernie kell elődjei munkásságát, az egész filozófiai hagyomány nagyjait. Nietzsche, mint tudjuk, ezt kevésbé birtokolta. Másrészt mivel a logicitást és mindenféle struktúrában való gondolkodást elutasító mentalitása szintén egy másfajta filozófus-pozíciót jelent, így gondolkodói mentalitásuk mélyen eltérő vonásokat mutat. Nietzsche nagy fogyatékoságának tartja az egyéb-

¹⁵ Uo. 478. o.

ként szerinte nélkülözhetetlen lételemző-elvont-bizonyító metodikát. A lelket messzemenően tudja „élveboncolni”, de magáról a létről, konkrét létezőről nem tudja az alapszálakat felfejteni.

Nietzsche filozófiájának legnagyobb „áldozata” a szellem, a hegeli és a brandensteini értelemben vett szellem. Brandenstein nem utasítja el e nézőpontot, csupán egyetnemértését fejezi ki, hiszen saját bölcséleti rendszere ebből építkezik, ide fókuszálódik.

Tipikus egzisztenciálfilozófusról van tehát szó, s ebben van nagy jelentősége. Ily módon legfőbb alapkérdése az ember és az élet, amely kapcsán, mint Brandenstein is írja, elővételezi az egyik heideggeri kulcsproblémát, a „halálgondolatot”.

Nietzsche „életszenvedélye” a megismerés sajátos módja, s miért van mégis tragikus viszonyban vele? Nem viseli el az abszolút, örök igazságot, elveti nyíltan és elvileg, ezért egy sajátos individualista perspektivizmus jellemzi.

Milyen tehát az a kép, amit Brandenstein összegez?

„A negatívum az, hogy egyrészt sokoldalú valóságsgondolkodása és csekély elvonó és dialektikus ereje, másrészt elég kezdetleges logikopozitivizmusa... és ismeretelméleti pragmatizmusa és pszichologizmusa együttvéve számtalan önellentmondásba, logikai következetlenségbe, körbizonyításba és fogalomcsúsztatásba sodorja, vagyis értelmi tisztaságra törekvő gondolkodását a *formális* tisztátalanság, homályosság, sőt zavarosság, végignemgondoltság súlyos hibáival terheli; egyes intuitíve megragadott gondolatai és tételei plasztikusak, világosak, meggyőzők, de általános összefüggéseik, többnyire elvi alapjaik is rengeteg logikátlanságot mutatnak... A pozitívum azonban, amely gondolkodásának „életességéből” adódik a ... közvetlenül viszonymegragadó, tudományos, filozófiai gondolkodás és megismerés helyében nála fellépő, érdekes és mély *szimbolikus* gondolkodás és megismerés: fogalmai, vagyis inkább szemléletes eszméi életszimbólumok... ezekben bontakozik ki Nietzsche *szimbolikus metafizikája*”.¹⁶

Miért is nevezi a klasszikus metafizikapárti Brandenstein rossz metafizikusnak, miért sorolja azok közé, akik a metafizika hitelét megrontották, miért nevezi mégis szimbolikus metafizikának életművét?

Az Abszolútum halála, az eredendő öslétben, összubsztenciában való képtelenség, amely elvezet a keresztény Isten tagadásához, s elvezet új istenkereséshez. Dionysoshoz, mint a nagy istenhez, a személytelen mégis személyes öserőhöz. Dionysos szimbólumával – mondja Brandenstein –, a hatalmi akarát primátusával Nietzsche valóban kifejezi az irracionális erők játékát. Emellett a nagy tanító, Zarathustra Nietzsche másik szimbolikus alakja, aki „...az élet, a több-mint-ember, az örök visszatérés hirdetője: ez

¹⁶ Uo. 490. o.

világosan Nietzsche maga, képzeletbeli alteregója...¹⁷ Valójában a metafizikai és vallási tudat Isten-látása hamis Nietzsche álláspontja szerint, s az őslét helyébe ennek megfelelően a semmi kerül. Így megkettőződik Nietzsche annyiban, amennyiben ő a bensőségesség, a mélység után vágyik, s mint ilyen istenkereső, ugyanakkor istentagadása kitartó. Mindezenközben a szellem lesz a legnagyobb áldozat, szellemeszméjének hiánya egyben embereszményének hiányosságait is jelentik.

Mint már említettük Brandenstein egyetért sok mindenben a nietzschei vallás- és egyházkritikával, s azt fájjalja, hogy éleslátását nem egy keresztény pszichoanalízis szolgálatába állította. Pedig: „Talán ezzel napjaink sok nehéz szellemi és vallási válságát is megelőzhette és elháríthatta volna: a 19. században talán senki sem volt erre hivatottabb, mint ő”.¹⁸

Végezetül: Brandenstein szerint Nietzsche félreértői és szándékosan félremagyarázói olvashatnak ki belőle nemzetnevelési vagy kozmopolita gondolatokat. Az őt pozitív irányban követők – mondja Brandenstein – megalotják fizikai és lelki-szellemi harcukban a nemzet fölötti Európát, amely az egész Föld irányítójává válik.

¹⁷ Uo. 491 .o.

¹⁸ Uo. 496. o.